

Válasz Mózessy Gergelynek*

Fazekas Csaba

Kollégám és régi (valamint, és reményeim szerint, talán jövőbeli) vitapartnerem elismerő szavait köszönöm, amelyeket Prohászka-szövegkiadásom kapcsán megfogalmazott. Talán elfogadható, ha ezekre külön, köszönetnyilvánítást meghaladó mértékben nem térek ki (már csak azért is, mert a „recto”-ban is feltűnt néhány „verso”), beszéljünk inkább a kritikákról.

Például arról, hogy munkámban nem állítottam, hogy én fedeztem volna fel azt, hogy Schütz Antal monumentális *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* (POÖM) című, 25 kötetes kiadása nem az összes műveket tartalmazza. Éppen ellenkezőleg, hangsúlyoztam ezt, használtam a sorozatból kimaradt szövegek közléseit, hivatkoztam azokra, amennyire csak tudtam. Azzal is tisztában vagyok, hogy nem én vagyok az egyetlen, aki elfeledett Prohászka-szövegeket próbált feltárni és ezek kiadásával segíteni a nagy hatású püspök életművének minél teljesebb megismerését. Annyit írtam csupán, hogy a püspök értékelése a legutóbbi időig elsősorban a POÖM-re támaszkodott, a további szövegközléseket (Barlay Ö. Szabolcsét, Mózessy Gergelyét, Klestenitz Tiborét és másokét is) ismertem, idéztem, említettem, ahol arra lehetőség kínálkozott. Itt jegyzem meg, kritikájában Mózessy többször is hivatkozik a Prohászka-naplókiadásokra, amelyeket én is használtam, de mivel jelen munkám célja a nyilvános (köz-) szereplések dokumentálása volt, a püspök magánhasználatra készült feljegyzéseire csak ott támaszkodtam, ahol az szükségesnek mutatkozott. Eszem ágában sincs a forrás fontosságát vitatni, de a privát feljegyzésekben (napló mellett magánlevelekben stb.) tükröződő vélemény és a nyilvános fórumon kifejtett álláspont nyilván eltérő típusú és tartalmú források születését segíti elő. Céloom ezúttal egyértelműen a közszereplések dokumentálása volt, vagyis annak bemutatása, hogy a püspök mit tartott fontosnak a szélesebb körű nyilvánosság tudomására hozni, ezáltal amellett mozgósítani. Az elemző munkához (ld. erről alább) nyilván ez is, az is nagyon fontos.

A kötet sajtó alá rendezését célzó magyarázkodásom (*Bevezetés*) során nem állítottam, hogy kizárólag az általam válogatott és közölt szövegek alapján kellene Prohászka portréját megrajzolni, épp ellenkezőleg, hangsúlyoztam, amennyire csak tudtam, hogy a most publikált dokumentumokat együtt kell értelmezni a POÖM-ben közöltekkel, illetve a további forrásokkal. (A kötet megjelenése óta magam is találkoztam újabbakkal, szóval van munka ezen a téren, nyilvánvaló.)

Nem vettem figyelembe, hogy egy egykorú, például sajtóban megjelent szövegkiadás akár hibás is lehet, írja kritikusom, ebben önmagában nyilván igaza van, minden forrásnál kell a forráskritika, a kérdés viszont az, mekkora erőfeszítést teszünk e potenciális hibák kiküszöbölésére. (Minden

* A tanulmányban ismertetett kutató munka az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

konkrét vitának állok elébe.) Mint írtam, a közszereplés-dokumentálásban három típusból válogattam: cikkekből, interjúkból és beszédekből. Az első kettő esetén szövegromlásról (vagy pláne rontásról) aligha beszélhetünk. A „keresztény-nemzeti” eszmerendszer iránt elkötelezett szerkesztőségek aligha „nyúltak bele” a Prohászka által írt cikkekbe, az interjúkat pedig igyekeztek szó szerint visszaadni. A kötetemben megjelent szövegek valamivel több mint felét kitevő beszédek közlésével kapcsolatos filológiai, szövegkiadási kérdéseket igyekeztem olyan alapoossággal körüljárni, amennyire csak tudtam, jóllehet, ennek mértéke nem meghatározható, és mindig a sajtó alá rendező fejére lehet olvasni, hogy „még mindig nem eléggé alapos”. Én azt hiszem, igyekeztem elébe menni a kritikáknak, sejtve, hogy az egyik fő támadási felületet a „Prohászka ezt / így nem mondta / nem mondhatta” típusú érvelések alkotják. Igyekeztem arra is rámutatni, hogy az általam közölt szövegeket szerintem nagyon is mondhatta (a beszédeiben szereplő gondolatokat megfogalmazta publicisztikai írásaiban, valamint interjúiban is, és viszont), illetve próbáltam összevetni a különböző szövegváltozatokat. Az, hogy egy beszéd nyomán sajtópolémia támad, fontos és érdekes elemzői feladat, de nem teszi feleslegessé a szövegek minél inkább teljességre törekvő közlését. Én e kötetben publikálni próbáltam a dokumentumokat, más vonatkozásban is bizonyítottam már talán, hogy igyekszem azokat minél szélesebb háttér megrajzolásával elemezni is.¹ Ezt azért is hozom szóba, mert távolról sem tekintem önálló corpusnak a valóban válogatott szövegeket, de hát ezt többször is megemlítettem.

Itt is szóba hozom továbbá, hogy ha felmerül a kérdés, hogy hiteles-e (elhangzott-e egykor) ez vagy az a Prohászka-gondolat, akkor azért meg kell nézni, hogy csak azon az adott egy helyen „szólta el” magát, élt valami különös megfogalmazással, vagy következetesnek tekinthető, és máskor is beszélt ugyanarról ugyanúgy. Továbbá meg kell nézni, hogy mire is irányult a sajtópolémia, milyen mértékben és kik kérdőjelezték meg a hitelességet, továbbá, hogyan reagált arra leginkább az érintett. Az 1920-as években már volt lehetősége egy közszereplőnek arra, hogy nyilvánosan keljen saját szavai védelmére, amennyiben azt a sajtó – akár jóhiszemű tévedésként, akár rosszindulatú politikai támadásként – meghamisította, eredeti értelmével ellentétes módon tálalta vagy kiforgatta. Írtam erről a bevezetésben. (Nemcsak magának a közszereplőnek volt ilyen lehetősége, hanem akár munkatársának, hívének, követőjének – Prohászkanak volt utóbbiakból bőven.) Ugyanez a helyzet a 70. sz. dokumentummal kapcsolatosan is. (Meg a másik általam most közölt 80 további beszéd vonatkozásában. Az meg már tényleg csak apró megjegyzés, hogy kötetem előtt Schütz és mások is közöltek már Prohászka-beszédeket, nem tudok arról, hogy ez a hitelességi probléma máskor is ennyire éles formában merült volna fel. De más vonatkozásban is igaz ez: a 19–20. századi történelem számos közsze-

¹ Prohászka közszerepléseinek minél teljesebb elemzését amúgy is fontos kutatói feladatomnak tekintem, a Mózessy Gergely által említettek mellett legutóbbi ilyen próbálkozásaim: FAZEKAS CSABA: Keresztény kultúra és közszereplés Prohászka Ottokár „hattyúdalaiban”. In: Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon. Szerk.: M. Pelesz Nelli. Szeged, 2019. 228–277. p.; UÓ: Prohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In: Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből. Főszerk.: Gecsényi Lajos. Bp., 2019. 140–163. p.

repló – csak nyomtatott sajtó és nem rögzített hanganyag által megörökített – beszédét ismerjük és tekintjük forrásértékűnek, mégsem merül fel valahogy ennyire a hitelesség problémája, mint most Mózessynél az én Prohászka-szövegkiadásom kapcsán.)

Szalay László egyelőre csak Mózessy Gergellyel megosztott, még publikálatlan kutatási eredményeit én nem ismertem és még nem ismerem, de kíváncsian várom.

Az, hogy a 3. sz. dokumentum (Prohászka 1919-es zászlószentelési beszéde) megjelent egy 1927-es székesfehérvári helytörténeti kiadványban is, valóban elkerülte a figyelmem, azokból a sajtótermékekből viszont dolgoztam, melyeket az említett kötet felhasznált.

Vaksággal vagy szándékos oda-nem-figyeléssel vádoltatom „bizonyos összefüggések” figyelembe nem vétele kapcsán. Kritikusom nem kertel, a Prohászka kapcsán leginkább „tematizált” antiszemitizmus-kérdésre tér ki részletesebben. Mielőtt reflektálnék, azt azért előre bocsátom, hogy tényleg érdemes lenne azon elgondolkodni, miért kerül elő ez állandóan, miben van a valódi oka. Ha egy pillanatra megpróbáljuk elhinni, hogy nem a püspök emlékének mindenáron való bepiszkítási szándéka motivált például engem is e kötet összeállítására (merthogy nagyon nem), hanem történeti forráskiadás (merthogy nagyon is), akkor talán komolyabban felmerülne az a lehetőség is, hogy maga Prohászka tartotta ezt és így rendkívül fontosnak. Neki jutottak eszébe a zsidók vagy a zsidóság unos-untalan, ő érezte fontosnak, hogy közszerepléseiben rendszeresen középpontba állítsa zsidóellenes kritikáit, más témák, például szegények melletti kiállás, földreform, lakáskérdés, közellátás, szociális érzékenység stb. mellett. A kötetbe válogatott szövegek kapcsán nem „utaztam” kifejezetten a zsidó témára, nem én tehetek arról, hogy ezek a gondolatok minduntalan szembejöttek.

A lényeg, Mózessy kritikája – azt hiszem, jól értem – arra irányul, hogy azért tartom Prohászka zsidóellenes megnyilatkozásait antiszemitizmusnak, mert szándékosan nem veszek tudomást bizonyos mélyebb történeti összefüggésekről. (Nem akarom ezt azzal elütni, hogy úgy tűnik, ő meg a Prohászka által mondott szövegekről nem hajlandó tudomást venni. Komolyabb kérdés ez ennél, igyekszem ezért a felvetésre válaszolni, nem terelni másra a szót.) Illetve nemcsak én nem látom úgymond a mélyebb összefüggéseket, engem csak valamiféle általános oda-nem-figyelés, az „okok” feltárása iránti, a magyar történettudomány egy szegmensét homályban tartó vagy szándékos érzéketlenség részeként jellemez. Mindig voltak kollégáim, de sosem voltam velük azonos, más is így van ezzel. Ezért érdekes, bár talán nem igazán fontos, hogy kötetem kapcsán miért merül fel a Magyar Zsidó Történeti Intézet által a közösségi médiában kiírt (mint Mózessy is jelzi, egyébként az intézet munkatársaként való rövid szerepvállalásomat megelőzően született) pályázat szövege, vagy miért említi a (körülírtan, név nélkül, de érthetően) Zinner Tibor által úgymond nem kielégítően vizsgált zsidó szereplők 1945 utáni – népbírói perek kapcsán felvetődő – felelősségét. Ez utóbbi egyébként önmagában sem igaz, Zinner (és mások) nagyon is foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, mérlegelhető, hogy milyen alapossággal és sikerességgel, de én ezúttal inkább csak a magam nevében és védelmében beszélnék.

Szó sincs a Mózessy által sugallt semmilyen elhallgatásról vagy kényes kérdések megkerüléséről.² A hazai antiszemitizmus-történetet a magam részéről minden szegmensében vizsgálhatónak tartom, amennyiben történeti kérdés feltevéséről van szó, amelyeket történeti források alapján akarunk megválaszolni. Téved a kritikusom, amikor azt sugallja, hogy én csak becsukott szemmel minősítgetek, de paradox módon, mégis van igazság abban, amit mond, cikke alapján világosan látszik ugyanis, hogy akad közöttünk komoly szemléletbeli különbség. Azok közé sorol ugyanis, akik „a zsidóság tanácsköztársaság alatti szerepvállalását mintha nem akarnák őszintén mérlegre tenni”. Nos, szerintem ezt nem is lehet, illetve nem is kellene. A „zsidóság” illetően kollektív szerepvállalását ugyanis nem lehet mérlegelni (ahogy a „kereszténységét” sem, vagy a „magyarságét” sem), egyes zsidó (vagy zsidó származású, identitású, „háttérű”) személyeket azonban igen, mint ahogy azt is, hogyan éltek meg zsidók és nem zsidók, valamint zsidó és nem zsidó közösségek a proletárdiktatúra időszakát – viszont a zsidóság, mint olyan abban nem vállalt szerepet, a zsidóság nem csinált diktatúrát. Fontos, hogy hogyan kerültek országos átlaguknál nagyobb számban a tanácsköztársaság vezető pozícióiba, milyen társadalomtörténeti folyamatok vagy egyéni motivációk játszottak ebben szerepet – ezt igenis lehet, sőt, álláspontom szerint elfogultságoktól mentesen kell is elemezni, hiszen történeti kérdés, hogy miért érezhette az emancipáció második vagy harmadik generációjában jónéhány figura szükségét annak, hogy ateistává legyen, és a marxi-lenini modellt próbálja erőszakos eszközökkel megvalósítani.

Viszont fontosnak tartom megállapítani, hogy a Mózessy által számon kért megfogalmazás csak akkor volna alkalmazható, ha a tanácsköztársas-

² Magam is úgy gondolom, hogy lehet a Tanácsköztársaság vezetőinek zsidó származásáról beszélni antiszemita felhangok nélkül. Az, hogy tabu volna a téma, az utóbbi időszakban számos publikáció cáfolja. Ld. ilyen elemzésekre: HAJDU TIBOR: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. In: *Rubicon*, 2012. 8. sz. 72–75. p. (Az elemzés apropóját egyébként a 2012-es, számos cikket és nyilatkozatot kiváltó Gerő–Romsics-vita adta, ami önmagában cáfolja, hogy ne lett volna a közelmúltban történelmi körökben a téma vitatéma. Hajdu egyébként azt írja, hogy „[a tanácsköztársaság vezérkarában] a zsidó származásúak vagy vallásúak semmiféle közösséget, érdekcsoportot nem alkottak, és semmiképpen sem képezték le a hazai zsidóság szociális összetételét”. Magam is így gondolom.) Röviden: GONDA LÁSZLÓ: Zsidók a polgári demokratikus forradalomban és a Tanácsköztársaságban. In: *Uo.*, 80. p. (1992-es könyvének vonatkozó fejezete. Ugyanitt egyébként SIPOS LEVENTE újraközölte a Mózessy által is idézett Jászi-könyv témával kapcsolatos fejezetét, *Uo.*, 76–79. p.) A kérdés historiográfiai áttekintésére csak legutóbb: GALI MÁTÉ: A Tanácsköztársaság a magyar történetírásban. In: *Somogy*, 2019. 2. sz. 16–24. p.; CSUNDERLIK PÉTER: A Tanácsköztársaság, mint „zsidódiktatúra”? A kommun antiszemita, asszimilációpárti és cionista értelmezései a korai Horthy-korszakban. In: *Szombat*, 2019. 3. sz. 15–17. p.; VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején. In: *Századok*, 2019. 5. sz. 887–916. p. Stb. De nemcsak a szaksajtóban foglalkoznak a tanácsköztársaság és a zsidók viszonyával, a centenárium kapcsán a szélesebb közvéleményben is megjelent a Mózessy Gergely által hiányolt kérdés, pl.: Példátlan volt a Tanácsköztársaság-féle állami erőszak – Bödök Gergely a *Mandinernek*. In: *Mandiner*, 2019. március 21. Online: mandiner.hu – 2020. január. (Szilvay Gergely riportja)

ságot (vagy éppen a későbbi kommunista diktatúrákat) egyértelműen zsidó akcióknak, a zsidóság valamiféle kollektív politikai törekvés-megnyilvánulásainak tekintjük. Ez kiindulópontként és végkövetkeztetésként egyaránt elfogadhatatlan, elfogult és történetileg nem igazolt (nem is igazolható) álláspont, a proletárdiktatúra nem volt „zsidó forradalom” vagy lázadás, a kommunizmust nem „a zsidók” csinálták. Akkor sem, ha sokan gondolták és vallották ezt (köztük Prohászka), s a közvélemény akár 100%-hoz közelítő arányban ekként vélekedett. (Ha egyáltalán. Talán nem érdemes párhuzamokat hozni, milyen sokan voltak meggyőződve a történelem folyamán később tévesnek bizonyult állításokról, gondoljunk csak témánk kapcsán a vérvadásokra.) Ilyen vélemény kialakulását csak a magyarázhatja, ha a zsidókat akarjuk valamilyen mértékben felelőssé tenni az antiszemitizmusért, ahogy egyébként Prohászka is nyilatkozott olykor.

Mózesy logikáját és megfogalmazásait követve történettudományi elemzés tárgyává kellene tenni a „kereszténység” szerepvállalását a fasiszta és nemzeti szocialista rendszerekben, pusztán azon az alapon, hogy ezen autoriter, illetve diktatórikus rendszerek vezetői körében a keresztények (ilyen származásúak, identitásúak, „háttérűek”) a zsidókkal szemben felülreprezentáltak voltak. (100 %-ban.) Nem! A magam részéről ezt ugyanolyan értelmetlen és elfogadhatatlan megközelítésnek tartom, mint ha „a” zsidók nyakába akarnánk varrni a kommunista diktatúrákat. (Arról nem is beszélve, hogy Szálasi bizonyosan „katolikusabb” volt, mint amennyire Kun Béla vagy Rákosi Mátyás zsidó, továbbá a szovjet típusú rendszerek is hajlamosak voltak államilag szervezett zsidóüldözésekre stb.) Számomra akár a kereszténység, akár a zsidóság embertelen diktatúrák forrásaként való megjelölése nem elfogadható történeti kérdésfeltevés, sem nyílt rámutatás, sem burkolt célozgatás formájában.

Az, hogy az antiszemitizmus meghatározóvá vált a közéletben a Horthy-korban, kétségtelen tény (Mózesy sem vitatja), kérdés, hogy lehet-e ezt azzal mentegetni vagy relativizálni, hogy 1919-ben sok népbiztos vagy Lenin-fiú volt zsidó származású. Szerintem nem. Sokan tartották „a zsidók művének” a tanácsköztársaságot? Igen. Ettől még az volt? Nem. Vagyis, ha Prohászka annak tartotta, akkor bizony tévedett, s e téves álláspontjának követésére elég sok közéleti megnyilatkozásban hívta fel szimpatizánsait. Nem én tehetek arról, hogy e tévedése ilyen hosszú és különböző műfajú szövegeiben, hosszú időtávban dokumentálható.

Ezzel függ össze Mózesy következő fontos vádja, miszerint az utókor egyeseknek hajlamos megbocsátani zsidóellenes megnyilatkozásait, Prohászkanak viszont aránytalanul felnagyítva rója fel. Nem erről van szó, véleményem egyszerűen összefoglalható: Ha bárki utólag tévesnek bizonyuló értékítéletet fogalmaz meg (legyen az Jászi Oszkár vagy Prohászka Ottokár) *önmagában* ezért nem kaphat felmentést, nem lehet jutalma a felejtés.

A „sokan kritizálták a zsidóságot, tehát Prohászka sem volt antiszemita” tartalmú és típusú érvelés szerintem nem elfogadható, történelmietlen. (Bocsánat a hétköznapi szóhasználatú kitérőért, de ez kicsit a „ha mások lopnak, én is lophatok” stratégiára hajaz. Nem. Ez nem elfogadható, az ABC-ből elcsent csokoládé vagy a felfegyverkezve csoportosan elkövetett százmillió bankrablás esetén egyaránt, nem a bűnelkövetés ténye, hanem annak súlya, az általa okozott kár – emiatt a „kiszabható büntetés” – az,

ami nagyon is eltérő. Jászi és Prohászka zsidókérdésben elfoglalt álláspontja is nagyjából ilyen arányossággal viszonyítható egymáshoz, akkor is, ha persze „minden hasonlat sántít”.) Az elsősorban Jászi Oszkártól kiemelt egy-egy, zsidósággal szemben kritikus mondat idézése kedvelt fogása általában a Horthy-korszak antiszemitizmusát relativizálni (vagy „mélyebb összefüggéseket feltárni”) akaróknak, sok ilyet hallhatunk, olvashatunk mostanában, e típust képviseli Mózessy hivatkozásában Szőnyi Szilárd *Heti Válaszban* megjelent citációgyűjteménye is. Ha komolyabban belegondolunk, ez a megközelítés egy történeti vagy történetpolitikai diskurzusban nagyon gyenge lábakon áll. A megítélést (egy-egy mondat továbbgondolását) ugyanis arra kell alapozni, hogy a zsidósággal szemben kritikus gondolatoknak (gondolat-foszlányoknak, feltevéseknek akár) milyen súlya van az adott személy közszerepléseiben konkrétan, milyen hatásai voltak, illetve illeszkedik-e egy megrajzolható általános politikai trendbe vagy tevékenységbe. Jászi Oszkár ugyanis – azon kívül, hogy leírta például a Mózessy által idézett és jónéhány hasonló mondatot – nem szónokolt az 1920-as években katolikus, kormánypárti és szélsőjobboldali rendezvényeken (hanem emigrációban volt), nem publikált ilyen irányzatú lapokban, nem tekintett rá kora közvéleménye a keresztény-nemzeti megújulás apostolaként, de közkatonájaként sem, zsidó-kritikája egészen más súllyal és fontossággal jelenik meg közéleti tevékenységében – csak hogy a legkézenfekvőbb különbségeket vessem fel, de a sor hosszan folytatható. Jászi nem csak a megnövekedett zsidó befolyásról írt, hanem arról is, hogy a formálódó Horthy-rendszert „keresztény nemzetihez címzett betyáruralomnak”, a magyar történelem mélypontjának tartotta, amely „a kereszt szent szimbólumából akasztófát csinált” (Prohászka ugyebár nem így volt ezzel...), és szenvedést hozott a hazai zsidóságra.³ (Prohászka meg erélyesen követelte a numerus clausust, később annak megtartását és kiterjesztését.) Szóval, ha szűklátókörűséggel és elfogultsággal vádoltatom, tőlem meríthetünk nagyobbat Jászi munkásságából is,⁴ de most maradnék Prohászkanál. A püspök közéleti tevékenysége, abban zsidókhoz való viszonya – Mózessy vélekedésével ellentétben – nem Móricz Zsigmond és Jászi Oszkár „sorába illeszkedik”, hanem az 1920-as évek ébredőinek és fajvédőinek, de legalábbis a Horthy-rendszer jobboldali szimpatizánsainak sorába, és ez részemről nem előítélet, hanem következtetés.⁵ A püspök vonatkozó szövege-

³ JÁSZI OSZKÁR: Magyar Kálvária, Magyar Feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Sajtó alá rend.: Veres András. Bp., 1989. (Magyar Hírlap könyvek) (továbbiakban: JÁSZI, 1989.) 161., 155. p.

⁴ Jászi Oszkár sokat emlegetett zsidóellenessége kapcsán leginkább megfontolandónak Hajdu Tibor velős gondolatait tartom, amelyeket a Litván György által sajtó alá rendezett *Jászi Oszkár naplója, 1919–1923* c. kötet kapcsán írt: *BUKSz*, 2002. 2. sz. 180–183. p. Nem akarok hosszas kitérőt tenni, de valóban érdemes elolvasni, miket írt Jászi arról, hogy a fehérterrorra adott reakcióként való beállítására „hebegés” és „nem mentség”. JÁSZI, 1989. 158. p. Terjedelmi okokból nem idézem, de megfontolandónak tartom a kérdés iránt érdeklődők számára a továbbiakat is: 159–161. p.

⁵ További feltételezés, hogy Prohászka is bizonyosan kikérné magának, hogy egy sorba illesszék Móriczral vagy Jászival, utóbbi nevét ő a „Kunok-Kohnok” és más „galileista pribékek” közé illesztette, a sormintát pedig „Magyarország sírásóiként” írta le. (Ld. pl. kötetem 53. sz., vagy 21. sz. dokumentumát.) Prohászka maga inkább a „fajbiológ-

inek gondolati konstrukciója – kötetemben, de az *Iránytű* címmel kiadott POÖM XXII. kötetében foglalt dokumentumok tanúsága szerint is – emellett szól. (E gondolati konstrukció többek között nemcsak azt jelenti, hogy szóvá tette egyes foglalkozási ágak és közvélemény-formáló csoportok dualizmus-kori „elzsidósodását”, hanem azt is, hogy a jelenséget közvetlenül ok-okozati elemként kapcsolta a világháborús vereséghez, az összeomláshoz, a forradalomhoz, a tanácsköztársasághoz és Trianonhoz, továbbá azt is, hogy a zsidóságot a magyartól idegen fajnak tekintette, amelynek visszaszorítását szükségesnek tartotta és szorgalmazta. Tetteket, társadalmi és politikai lépéseket kívánt e cél érdekében, amelyet kora szélsőjobboldala bátorításként és útmutatásként értelmezett.)

A *miért?* kérdésére: nem vitatom, hogy beszélni kell arról, hogyan alakult ki az antiszemitizmus (kell bizony!), de érthetővé, elfogadhatóvá, logikus reakcióvá szelídíteni nem lehet és nem is szabad. Abban egyetértek Mózesyvel, hogy a dualizmus korában sokkoló társadalmi konfliktust okozott a modernizáció, annak minden – például sajtóban, tömegkultúrában manifesztálódó – kihívása a konzervatív, keresztény gondolkodás számára. Ez fontos, de bármennyi ellenérzés is tornyosult a magyar társadalomban (a nagytőkés és a kommunista, a vallásos és az ateista, a szépíró és a kabarészerező stb.) zsidókkal szemben, a fehérterrorból, az egyetemi zsidóverésekből, a numerus claususból és sok indulatos nagygyűlésből, antiszemita plakátból és sajtócikkből megrajzolható szélsőséges politikai álláspontra nem adhat elfogadható magyarázatot. Arról nem is beszélve, hogy a Horthy-korban kibontakozó antiszemita közéleti attitűd nem előzmények nélkül robbant ki, nem a Tanácsköztársaság nyomán alakult ki, bizony erősödött az már nagyon is az első világháború időszakában,⁶ épp Prohászka volt, aki már korábban is tematizálta, és 1918-ban új, zsidóellenes tartalmú nemzetfoglalommal kísérletezett.⁷ (Az már tényleg csak vélemény, hogy egy nagy hatású katolikus püspöktől az ember kortársként és az utókor távlatából egyaránt inkább azt várhatná, hogy ne általánosítson, „mint bárki más”, ne érveket adjon az antiszemitizmusnak, hanem fellépjen az ellen és az áldozatok vagy üldözöttek védelmére keljen. Volt erre példa Prohászka katolikus püspöktársai sorában, de felhozható az antiszemitizmust elítélő Baltazár Dezső református püspök is. A tanácsköztársaságban kibontakozó állami erőszakkal szembeni ellenérzések, a vallás- és egyház-üldözés, a tulajdonviszonyok felforgatása logikusan antikommunistává tesznek egy embert, nem antiszemitává. Még egy szó az általánosításról: Mózesy felteszi a kérdést, hogy a „»zsidózás« *valóban általánosítás-e* ebben a korban?”, majd pár sorral lejjebb megértően ír Prohászka általánosításairól. Kitérő bezárva.)

gus” Méhely Lajossal kívánt egy sorban említettetni, ld. erről pl.: GYURGYÁK JÁNOS: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp., 2012. 88. p. (Fordítva is igaz: Jász-inak Prohászka kapcsán azok jutottak eszébe, akik „állandóan bántották a zsidókat, brutális támadásokat intéztek védtelen egyének ellen, [amikor] plakátok és rengeteg demagóg beszéd uszított erőszakra”. JÁSZI, 1989. 212. p.)

⁶ Ld. erről pl. részletesen: BIHARI PÉTER: Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Bp., 2008.

⁷ Ld. pl. e sorok írójától: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. In: *Múltunk*, 2015. 2. sz. 4–34. p.

Nem vitatom, magam is leírtam, hogy Prohászka többször elítélte az erőszakot (ld. erről még alább), tudom, hogy a fehérterror idején nagyon súlyosak voltak a „nem akarunk zsidó Lenin-fiúk helyett katolikus Lenin-fiúkat” szavai.⁸ Épp ezért érdekes, hogy *emellett*, ezzel *párhuzamosan* miért és hogyan képviselte a zsidóság megkülönböztetésével és kirekesztésével azonosítható szélsőjobboldali attitűdöt, ezáltal „keresztény” ideológiai muníciót nyújtva saját kora radikálisainak. Méghozzá nem is egy-egy elszólt vagy kifacsarható véleményben, hanem világosan, és sok szövegében. Legalábbis a dokumentumok (POÖM-ben és recenzált kötetemben) ezt igazolják. Készséggel elhinném a Mózessy által idézett Prohászka-naplórészlet igazságát (miszerint a püspöknek csak az „oros zsidó importtal” volt baja), de mégsem tehetem, mert Prohászka közszerepléseiben nemcsak erről beszélt, hanem visszatérően ostromozta a „magyarul csak beszélő” magyarokat, a „magyar nevű zsidókból” álló kommunista vezetőket (következtesen emlegetve a névmagyarosítás előtti – nem is mindig pontos, de az antiszemita által jól értett – névhasználatukat), a zsidóság negatív (nemzetközi, destruktív stb.) „faji” tulajdonságait, szembeállította az emberi jogok védelmének fontosságát a keresztény magyar társadalom felemelkedésének programjával stb. (Még egy dolog, Mózessy nem hozza szóba, pedig a közszereplés kapcsán nagyon fontos, hogy milyen volt az 1920-as években Prohászka megnyilatkozásainak fogadtatása. Sok beszéde és sajtócikke nem a zsidósággal szembeni mérsékelt konzervatív eszméknek, hanem a szélsőséges radikalizmusnak volt táptalaja, és a püspöknek az esetek többségében nem nagyon volt ezzel problémája. Ha lett volna, aligha lesz belőle az ébredők és a fajvédők vezéréként tisztelt, emblemikus személyisége nemcsak halála után, hanem 1927 előtt is.)

Az 1919 szeptembere előtti előzmények nem kellő feltárásával kapcsolatos kritikára azt válaszolhatom, hogy tisztában vagyok az augusztusi Prohászka-megnyilatkozásokkal, csakhogy az említett püspöki körlevelet Schütz Antal már kiadta, újabb szöveget ebből az időszakból nem találtam. (A bevezetésben mindezt jobban részletezhettem volna – a mindig helytálló megjegyzést persze elfogadom.) Mint Mózessy is megállapítja, hogy az augusztus 20-i beszéde szövegét nem ismerjük, így hát én sem tudtam publikálni, higgye el recenzensem, szívesen megtettem volna. Mózessy Gergely sokat időz ennél a beszédnél, ami 1919 augusztusából szövegközlésben kimaradt (megjegyzem, ehhez képest nagyon keveset azzal a 150-nel, ami benne van...), de igyekszem erre magyarázattal és pótlással szolgálni. Valami elhallgatási szándékot feltételez e beszéd-töredék kihagyásakor – szó sincs róla. Vannak ugyan véletlenek, de ez nem az. A közlés azért maradt el, mert ez a beszéd nem egyszerűen töredékesen maradt fenn a forrásként feltüntetett lapban, hanem annak csak egyetlen nyúlfarknyi töredéke,⁹ ami túl kevés egy önálló szöveggé váló megjelenítéshez. Az összesen 22 soros sajtótudósításból 12 nem Prohászka beszédével foglalkozott, hanem a dunántúli fehérterror eseményeit (vasutasok ellen elkövetett vérengzéseket) részletezte. Ennek kapcsán szomorúan vontam le konzekven-

⁸ További elemzések tárgya lehet, hogy például a Somogyi-Bacsó-gyilkosságot is elítélte, de azért, mert az eseményt „kultúr hírnevünk súlyos veszedelmének” tartotta. Az *Újság*, 1920. február 21. 2. p.

⁹ A szöveghelyre ld. Mózessy Gergely cikke, 26. sz. jegyz.

ciáit a tudósító: „Rettenetes, mennyi vér folyt el, mióta a tisztí csapatok – amelyeket hiába mond a »Reggeli Hírek« álruhás bolsevikieknek – bosszúálló dühvel megérkeztek a Dunántúlra”, és ezt a gondolatot fűzte tovább Prohászka („Székesfehérvár nemeslelkű püspökének” beszédére) történt utalással, aki ugyanezt a következtetést vonta le a fehérterror híreiből. Innentől szó szerint a cikk: „A püspök felháborodással kelt ki a vérengzések ellen, és a következő mondattal fejezte be beszédének erre vonatkozó passzusát: – Elég volt a vérontásból! Ne a bosszú gondolata foglalkoztassa a lelkeket. Nem akarok a zsidó Lenin-fiúk helyén katolikus Lenin-fiúkat látni.” Ez a teljes szöveggel (!) aligha állítja más megvilágításba az általam közölt dokumentumokat vagy azok értékelését, vagyis elég nyilvánvaló, hogy nem sikkadt el semmi fontos, a püspöknek a zsidósághoz és a fehérterrorhoz való viszonyát új megvilágításba helyező részlet.¹⁰

¹⁰ Prohászka 1919. augusztus 20-i beszédének egyébként utánanézttem. Sajnos a szemtanúk inkább a Szent István napi ünnepek külsőségeivel, és azok lelkükre gyakorolt buzdító hatásával kapcsolatos információkat részletezték, nem Prohászka beszédét. De vannak azért még – önálló szöveggé sajnos semmiképp nem összefésülhető – részletek. Pl.: „Püspökünk nagy lelkét láttuk feltárulni a szószéken. Tünelmes gondolatai lángcsóvákként hullottak a hallgatók lelkébe. A püspök beszéde kiindulásul Vörösmarty halhatatlan énekét idézte: »a sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül, s az ember millióinak szemében gyászkyón ül«. Főpásztorunk izzó magyar érzését, szociális világfelfogását, a keresztény világmegújulás sürgetését elragadó hévvel közölte velünk; mesterien egyúttal telehintette a templom légkörét a költészet aranyporával. Feszült figyelemmel, lángragyújtott lélekkel hallgattuk a nagy szónokot, a tudóst, költőt, a magyar főpapot, aki hazáját a végromlástól akarja megmenteni, ezért sürgeti a keresztény alapot, a magyar vértisztaságot, az ősök tradícióit megbecsülő haladást. Az elragadt hallgatóság a lángszavú püspökben apostolt látott, aki misszióját azzal teljesíti, hogy az örvényből nemcsak egyéneket, hanem az egész Magyarországot akarja kiemelni – a keresztel. In: *Fejérmegyei Napló*, 1919. augusztus 22. 1. p. Majd legalább ennyire részletesen leírja a Prohászka püspöki palotába tömegjelenekek körében való visszakísérését, az elragadt hangulatú ünneplését, a kalap- és zászlólengető sok ezres tömeget, a lábai elé szórt virágokat. Egy másik tudósító is az elragadtottság hangján állapította meg, hogy a „magyar nemzeti érzésnek olyan hatalmas revelációját hallottuk ajkairól, hogy méltó lenne az egész beszédet ércbe vésetni. Boldog Fehérvár, mely ily nagy embernek, apostoli léleknek sugárzatát, melegét és fényét élvezheted, s vele töltekezhetel. A megásott sír szélén álló nemzetnek megmutatta a további fönnmaradásnak, s új életre támadásnak föltételeit.” De a felszabadulás érzése, valamint a püspök beszéde általi feltöltekezés élménye mellett sajnos újabb részleteket a beszédből nem közölt: *Székesfehérvári Újság*, 1919. augusztus 22. 1. p. Hogy mégis miről szólhatott még ez a szentbeszéd, arról áttételesen egy másnapi vezércikkből értesülhetünk (A nagytakarítás. In: *Fejérmegyei Napló*, 1919. augusztus 23. 1. p., az „n.-” betűjelű szerzőt nem sikerült megnyugtatóan azonosítani), aki még két nappal később is Prohászka szavainak hatása alatt állt. Lelkesedése kifejezése mellett csak néhány részletre engedett következtetni, pl.: „a legnemesebb hazaszereztől átítatott, minden egyes lelket betöltő, de egyben könnyet fakasztó igazságnak a súlyát, mellyel nemtörődömségünk ijesztő rémét állította szemünk elé, reá mutatva a jövőben egyedül helyes útra. Bár hallotta volna püspökünket minden megtévelyedett, s az internacionálé téveszméitől megkötyagosodott ember is, hogy helyes útra térve tanulja meg azt, »hogy a magyar nemzet színeit többé el nem hagyjuk, inkább meghalunk, mintsem azokat holmi piros ronggyal elcseréljük.«” A cikk további elemeiben nem tudjuk, mi lehetett pontosan, amit Prohászka mondott, és mit gondolt hozzá a szerző. (Például igazoló bíróságok felállítását szorgalmazta, a forradalmakban a „ve-

Mindezt csak azért ilyen alaposan, mert láttatni szeretném, hogy komolyan vettem a szövegközlések kapcsán adódó történeti feladatokat. Például, ha már augusztus és *Pesti Élet*, fontos, hogy a rövid életű – alig egy hónapig megjelent – lap igyekezett minél alaposabban beszámolni a fehérterror során elkövetett rémtettekről, mélyen elítélte azokat, és ebben kapóra jöttek Prohászkanak az erőszakkal szembeni megnyilatkozásai. Pár nappal később például beszámolt arról, hogy Szabó Dezső a székesfehérvári városházán tartott előadását állítólag azzal zárta, hogy „a zsidókat Magyarországon szeretettel ki kell irtani”.¹¹ Ezzel szembeállította, hogy amikor Prohászka (a „legnagyobb magyar pap, a katolikus közvélemény igazi vezetője”) értesült a beszédéről, „megbotránkozásának adott kifejezést, és keményen elítélte a fehér báránybőrbe bújt dühöngők cselekedeteit”.¹² Vagyis tény, Prohászka többször mondott olyat, hogy elítéli a bosszúállást és az erőszakot, már augusztus 13-án is a székesfehérvári városi tanács küldöttsége előtt,¹³ de ősszel is. (Ld. 7., 12., 13. sz. dokumentumok.)

Ha már szóba került, én ezt tartom igazán történeti, elemzői és életrajzi feladatnak, hogy megpróbáljuk megérteni: az erőszaktól elhatárolódó egy-egy megnyilatkozást miért kísérik Prohászkanál ilyen nagy számban a zsidóságot elítélő, felelőssé tevő, velük szemben a szélsőjobbaldalt

zérek” felelősségét, nemtörődömségét és hazafiatlanságát kárhóztatta, melynek következtében „végig kellett szenvednünk – a józanul gondolkodni tudó hitsorsosaik által is megvetett – hitvány, becstelen, profitéhes zsidó gyerekek rémuralmát”, elítélte a csőcselék hatalomra kerülését, a kommunistákhoz álló vagy háttérbe vonuló szociáldemokraták magatartását, de a kizsákmányoló munkaadók szociális érzéketlenségét is. Prohászka kapcsán ír még ilyeneket: „Gerinctelenségéért, elvtagadásáért feleljenek továbbá püspökünk által oly találón jellemzett »szegény« középosztályunk földi javakban dúskálódó, vagyonos egyénei, kik nyomorult fickók felszólítására nem átalották írásban kiadni gyámoltalanságukról a szegénységi bizonyítványt, s mágnásainkkal egyetemben nem támogatták anyagilag szegényebb társaikat, s nem tették ezzel lehetővé a középosztály kemény ellenállását, hanem örültek annak, hogy szuronyos puszkák között s értelmetlen paprikajancsik felügyelete mellett »tovább szolgáltak«.” A felelősök nyilvános megnevezését követelte, különösen azokat, akik lezüllesztették a hadsereget és a csendőrséget. Prohászka hatására utalhat, amikor így idézte fel beszéde következményét: „Ma nem lehet paragrafusokon nyargalni, ma azokat teljes szigorral és gyorsan kell alkalmazni, ha nem akarunk poltronok [= gyávák] lenni.”)

¹¹ *Pesti Élet*, 1919. szeptember 13. 3. p.

¹² Más kérdés, hogy ezzel kapcsolatosan zavarba hozó a tény, hogy Prohászka nemcsak hallomásból értesült Szabó beszédéről, bizonyosan ott volt ezen a rendezvényen, hosszú naplóbejegyzést szentelt a heves szónoklatnak, amikor Szabó Dezső „szidta a zsidót”, de semmi elítélendőt nem tartott fontosnak ennek kapcsán önmaga számára megállapítani. A heves antiszemita kirohanást tartalmazó szövegrészt egyébként a napló sajtó alá rendezője úgy interpretálta, hogy azok nem Prohászka szavai, hanem a püspök csak idézte Szabó Dezsőtől: PROHÁSZKA OTTOKÁR: Napló. III. köt. 1919–1927. Szerk. Felsővályi Ákos. Székesfehérvár, 2013. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 8.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: ppek.hu 800. sz. – 2020. január. 1320. sz. jegyz. – Lehet, de a bejegyzésnek Prohászka egy-egy nyilvános szövegével való hasonlósága – ld. pl. kötetemben 8. sz. dokumentum – nagyon is szembeütő ahhoz, hogy ez az állítás megkérdőjelezhető legyen.

¹³ „Az igazság győzelme után ne a bosszúállás vezesse tetteinket, ne állítsunk fegyver mellé fegyvert, hanem öleljük keblünkre az igaz embereket.” *Székesfehérvári Újság*, 1919. augusztus 14. 1. p.

mozgósító szövegrészek, mégpedig nem egy-egy mondatban, hanem gondolatfolyamokból álló beszédekben és cikkekben. Vagy: ha már 1919-ben egy-egy alkalommal elítélte a fehérterrort, miért állt később meglehetősen demonstratív módon a fehérterrornak a tényét is tagadó, vagy annak „jogossága” mellett érvelő „ébredők”,¹⁴ például Héjjas Iván mellé. (Továbbá 1919 őszén Prohászka nagyon is kiforrott politikai koncepcióval rendelkezett, melyet bőséges számú megnyilatkozásaiban hozott nyilvánosságra, nemcsak a zsidókérdésben, de abban is, hanem az új politikai berendezkedés, a földreform stb. kapcsán szintén.) Úgy gondolom, hogy a történeti elemzés alapján kijelenthető: bizony ez is, az is Prohászka volt. (Más kérdés, hogy melyik milyen mértékben.)

Kritikusom főleg az antiszemitizmus-vád elhárítását tartotta fontosnak a kötet kapcsán, később beszélhetünk talán másról is. (Már csak azért is, mert mintha figyelmét elfordítaná Prohászka általam sajtó alá rendezett szövegeiről, vagyis magáról a kötet céljáról.) De nézzük a „járulékos elemeket”.

Megütközve olvastam a borítóképpel kapcsolatos kritikát, szó sem volt semmiféle negatív beállítás szándékáról. Tény, hogy a közszereplő Prohászkat megörökítő képet kerestem a címlapra, lehetőleg olyat, ami nem vagy nem nagyon ismert, hiszen sajnos kevés fotó áll a kutatók rendelkezésére, általában ezeket közlik újra meg újra, érthető okokból. Az, hogy egy szónoknak szónoklat közben gyakran nyitva van a szája, nem negatívum, hiszen csukott szájjal nem lehet szónokolni. (Más kérdés, hogy a lendületes szónoklatot megörökítő pillanat-fotó szerintem kifejező és hiteles a köztereken tömegek előtt beszélő püspökről, nagyon is illusztrálja szövegeinek hangulatát.) Kizárt, hogy az egykori sajtótermék azért jelenítette volna meg a püspök utolsó közszereplését ezzel a képpel, hogy valamilyen negatív kontextusba állítsa. Már csak azért is, mert a fotó nem a „revolversajtóban” jelent meg, hanem az *Új Idők* folyóiratban (ld. a belső borítón a pontos hivatkozást), annak szerkesztői pozícióját pedig Herczeg Ferenc töltötte be, aki aligha tekinthető a 21. századi liberális mémgyártók előfutárának, hogy csak a legmeghökkenőbb és leginkább stílustalan ellenérvre reagáljak. (Az író és Prohászka egyébként kölcsönösen tisztelték egymást, 1927. január végén még nagyon is barátságosan beszélgettek a parlament folyosóján.¹⁵ Miért akarta volna Herczeg Prohászkat lejáratni? Nem is értem.)

Sajnálom, de indokolatlannak tartom Mózesy benyomását, miszerint számára Karsai László háromoldalas előszava teljes egészében felülírja a kötet egészét. Az előszót – bár nem én írtam és nem az én szavaimat használja – is meg lehet védeni, hiszen alapvetően pontosan foglalja össze az ismert holokauszt-kutatónak a saját kutatásai alapján, illetve a jelen dokumentumkötet kapcsán megfogalmazódó gondolatait, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen értelme, üzenete lehet a szövegkiadásomnak. Karsai „meggyőződéses rasszista antiszemitának” nevezte Prohászkat, a hármas szókapcsolat első része aligha kérdéses (elkötelezettségéhez nem férhet kétség), a harmadik minősítés is alaposan indokolható (ld. fentebb), ami pedig a középső kifejezést illeti: Prohászka gyakran írta le kora magyar

¹⁴ Vö. 1. sz. jegyz.-ben idézettek.

¹⁵ *Nemzeti Újság*, 1927. január 30. 7. p.

közéletét két „faj” antagonisztikus küzdelmeként, s ebben az élethalálharcban a zsidóval szemben a magyar (keresztény) „faj” iránti elkötelezettségre mozgósított. (A „faj” pedig idegen szóval ugyebár: „rassz”.) „Fajvédő” volt, annak is tartotta magát és kortársai őt. Mindez azzal együtt fontos, hogy a Horthy-kor első éveiben a „fajvédelem” nem azonos a nácizmussal, s hogy utóbbit Prohászka – kereszténység-ellenes tartalma miatt – elítélte, tény, amúgy Karsai is leírta.

Prohászkanak a pártpolitikához való viszonya valóban összetett jelenség, hiszen egyfelől valóban sokszor mondta és írta, hogy idegenkedik az aktuálpolitika „piszkos” világától, ugyanakkor folyamatosan jogot formált arra, hogy beleszóljon, akár részt is vegyen abban. A politika világától való elfordulás és az annak politikusként közvetlen formálására irányuló egyformán őszinte igénye váltogatták egymást, véleményem szerint e két szerep 1919 és 1922 között folyamatosan konfliktusban állt – e tekintetben inkább bizonytalannak, hullámvónak mutatkozó – személyiségében. Árulkodó, hogy nemzetgyűlési mandátuma lejártakor nyilatkozott úgy, hogy „püspök nem lehet pártember”, pedig nem sokkal korábban nemcsak a pártemberi, hanem a pártelnöki szerepet is vállalta. Ez utóbbiban sikertelen is volt, ezt alighanem maga is belátta, ezért a további „bepiszkolódás” kockázata nélkül igyekezett inkább kizárólag a pártpolitika fölé emelkedő eszmei útmutató pozíciójába helyezkedni. Frenyó Zoltán megállapítása igaz (míserint a püspök 1919 után „csak új alapon, a nemzeti eszme és kereszténység zászlaja alatt tartotta elképzelhetőnek a haza életének folytatását”, és úgy érezte, ebben szerepet kell vállalnia), csak hogy én ezt kiterjeszteném 1922 utánra is: Prohászka ugyanis nem változtatta meg a keresztény-nemzeti megújulás szükségességével kapcsolatos nézeteit, saját szerepvállalásának fontosságába vetett hite sem rendült meg, csupán más, nagyobb sikerrel kecsegtető formákat választott mindenek kifejezésére a közvetlen pártpolitikai pozíció nélkül. Pont a Mózesy által idézett naplórészletek alapján van egy olyan benyomásom is, hogy a hétköznapi politizálás „piszkos” világával kapcsolatos nézeteit a püspök azért is emlegette időről-időre nyilvánosan, hogy híveitől bátorítást nyerjen közéleti tevékenységének hitelesítésére és folytatására. (Az mindenképp elgondolkodtató, amit Karsai ír, hogy 1922-ben nem vállalta volna egy választási versengés kockázatát, hozzáteszem, 1920-ban sem tette, viszont amikor 1927-ben a felsőház tagjaként újra tagja lett a törvényhozásnak, készült e szerepének betöltésére, amiben halála akadályozta meg.)

A protestantizmushoz való viszonya szintén összetett (ezt Mózesy sem vitatja általa említett részletes munkájában), és kétségtelen, hogy Prohászka vonatkozó megnyilatkozásaiából egy olyan politikai kereszténység (a Pannonhalma és Debrecen közötti „szivárványhíd”) képe rajzolódik ki, amely a felekezeti különbségeken felülemelkedve igyekezett a magyar keresztények egységét az ország sebeinek begyógyítása és a nemzet felemelkedése szolgálatába állítani a bomlasztó „idegenséggel” szemben, hogy pontosabb kifejezést – fentiekre tekintettel – ne idézzünk. (Erről szól a kötet 52. sz. dokumentuma.) Amikor Karsai (szerintem is árnyalásra szoruló jelző használatával) „anti-protestánsnak” nevezte Prohászskát, nemcsak a katolikus teológustól nem meglepő, nyilvánvaló dogmatikai különbségekre célozhatott, hanem arra is, hogy a püspök általánosan hangoztatott, keresztény összefogást szorgalmazó véleménye mellett bizony meg-meg-

említette a reformációval szembeni történeti-politikai ellenérzéseit. A reformációt az európai keresztény (katolikus) szellemiséget megbontó áramlatok sorában említette, beillesztve az európai civilizáció általa vizionált – eretnekmozgalmakban kezdődő, majd francia forradalomban, liberalizmusban, szociáldemokráciában és bolsevizmusban folytatódó – hanyatlás-történetébe. (Az 1921-es frankfurti beszédének e kitétele miatt botrány is lett,¹⁶ de az olyan megjegyzései sem voltak hízelgőek a protestánsokra nézve, amikor Loyolai Szent Ignác reformáció-ellenes, harcos katolicizmusát tekintette saját korában követésre méltónak.¹⁷) Továbbá – Mózesy Gergely is publikált erről korábban – Prohászka élesen kikelt a protestáns megújulási mozgalmak, az általa veszedelmes nemzetbomlasztóként aposztrofált „szekták” (baptisták, adventisták stb.) ellen, a megértés vagy a „közös krisztusi alap” elfogadásának leghalványabb jele nélkül. Mindennek alapján úgy gondolom magam is, hogy a református és evangélikus egyházakkal való összefogás Prohászkanál nem teológiai kérdés, hanem az aktuális történelmi helyzetből kiinduló politikai alapozottságú program volt, a magyar nemzet interkonfesszionális kereszténység keretében való egységesítésének és mozgósításának kísérlete. De a reformáció történelmi folyamatait bizonyosan károsnak, egység-bomlasztó, ugyanakkor már vissza nem fordítható jelenségnek tekintette, ezért tartózkodott az „egységes keresztény frontot” megosztó hatású megjegyzésektől, és óvta ettől kortársait. (Tudomásul vette, hogy az eltelt évszázadok eseményei után a felekezeti közötti kapcsolatok – közéleti alapon megvalósult – újraértékelése megtörtént, és előre akart tekinteni, alkalmasint utalva vissza csak az „egyedül üdvözítő egyház” tételéből fakadó reformáció-kritikára.)

Nem feltétlenül bornírtság Prohászkat legitimistának nevezni, mert akkor Prohászkat magát is bornírtnak kell minősítenünk, amikor öntudatosan legitimistaként definiálta önmagát. (Vitánkat megnehezíti, hogy kritikusként hol perdöntőnek tekinti Prohászka önmagára vonatkozó minősítéseit, hol nem.) Mózesyvel amúgy itt több ponton egyetérttek, hiszen Prohászka valóban Horthy és a Horthy-rendszer elkötelezett híve volt (erről az ellentmondásos viszonyról Karsai is szót ejt), sok püspöktársával ellentétben nem hullatott könnyeket a Habsburgokért, kárhóztatta a királypuccsokat, és talán mindenki másnál vehemensebb módon háritotta el a „királykérdésben” való állásfoglalást, épp azért, mert a természetlen vitát a szükséges keresztény-nemzeti egységet feleslegesen szétforgácsoló jelenségnek, magát a problémát az aktuális helyzetben mellékesnek tartotta. De a királyság államformájával a tőle megszokott elszántsággal köteleződött el, és – bár ez nem perdöntő a kérdésben – IV. Károly halálakor egyházmegyében ő is gyászistentiszteletet és iskolai szünetet rendelt el.¹⁸ Számára a legitimizmus kifejezés nem elsősorban a Habsburgok államfői székbe való visszatérését, hanem a történelmi tradíciókat megjelenítő magyar királyság államformájának megőrzését fejezte ki, még ha ezt a finom distinkciót nem is hangoztatta például valóban Habsburg-párti legitimista szimpatizánsok körében. E ponton megjegyzem, hogy számomra azért is

¹⁶ Ld. pl.: *Nemzeti Újság*, 1921. november 11. 3–4. p.; *Fejérmegyei Napló*, 1921. november 16. 2. p.

¹⁷ *Nemzeti Újság*, 1927. március 8. 6. p.

¹⁸ *Nemzeti Újság*, 1922. április 5. 4. p.

izgalmas a politikus Prohászka tevékenységével való foglalatzkodás, mert azt következetesen képviselt elvek és következetlenségek, vagyis (akár korábbi önmagának is ellentmondó) álláspontok egyaránt jellemezték. Utóbbiak esetében nyilvánvaló, hogy gyakran azt mondta, amit aktuális közönsége tőle hallani akart, ami nem veszélyeztette, hanem éppen elősegítette, hogy minél szélesebb körben a közélet apostoli küldetésű szerepkörében maradjon.

Prohászkanak Mussolinihez és az olasz fasizmushoz való viszonya szerintem sokkal egyértelműbb, mint amivé Mózessy szövegében bonyolódik. A püspöknek több szövege tanúskodik arról, hogy nem pusztán a magyar külpolitika számára mutatkozó kitörési pontként tekintett az 1922 utáni új olasz államra, hanem elvi alapon lelkesedett a „csodálatos és örvendetes felébredésként” (79. sz. dokumentum) aposztrofált fasizmusért, abban a keresztény és nemzeti elvek Magyarország számára is követhető, kívánatos harmóniáját, valamint a bomlasztó tényezők (szociáldemokrácia) sikeres kiszorítását látta. Elég gyakran hangoztatta ezt ahhoz, hogy ne lehessen félreérteni. Amikor 1927 márciusában, a Mózessy által idézett pécsi lelkiyakorlatos beszédében azt mondta, hogy „ha hallom a fasiszta ifjúság himnuszát: a »bellezza« mellett mindig ott látom a rothadást, a csúnya elfajulását a léleknek”, elég egyértelmű, hogy a rothadást és a lélek csúnya elfajulását nem a fasiszta mozgalomban, hanem azzal – mint pozitívummal – szembeállítva saját országában diagnosztizálta. (Miközben „hallotta” a dalt ugyebár.) Elég egyértelművé teszi ezt, hogy e beszédét követően alig két héttel később, miközben bámulattal adózott Mussolini történelmi teljesítményének, a „Giovinezza” kezdetű indulóban nem éppen valamiféle „rothadást”, hanem ellenkezőleg és félre nem érthetően, a „nemzeti öntudat hatalmas akkordjainak megszólalását” méltatta. (150. sz. dokumentum.) De korábban is mindig lelkes, félre nem magyarázható azonosulással kommentálta a fasiszta ifjúság himnuszát (ld. 84. és 94. sz. dokumentumok), bizonyára nemcsak dallamossága miatt nyerte el szimpátiáját, vagyis mondhatjuk, hogy Prohászkanak tetszett a jövő romlatlannak vélt nemzedékét a „valódi” nemzeti célok szolgálatába állító fasiszta dal szövege, idézett mondatának így aligha beszélhetünk többféle értelmezéséről, vagy a fasizmus későbbi szörnyűségeitől való megóvás látnoki képességéről.

Újszerű és meghökkentő lehet Prohászka „keresztény-nemzeti-szocialista” minősítése Karsaitól, de indokolható. Egyértelmű, hogy e három összekapcsolt kifejezés mindhárom tagja igaz volt Prohászka számára külön-külön (maga is önérzetesen vallotta mindhármat, a szocialistát is), és így együttesen is. (Nyilván nem szabad benne csak a „nemzeti szocialistát” észrevenni, szerintem Karsai írhatott volna „nemzeti-keresztény-szocialistát” is, az eredmény ugyanaz.)

„Összegzésként” Mózessy azt írja, hogy a járulékos elemek (előszó, borító) következtében munkám „agresszív pamfletté silányult”. A szóhasználat akár sértő is lehetne, engem az érzelmi háttérű megfogalmazásnál jobban zavar, hogy téves, és kritikusom még a műfaji besorolásokkal sincs tisztában, vagy rosszul használja azt. „Pamflet” ugyanis (vö. például bármelyik értelmező szótár vagy lexikon vonatkozó szócikkével¹⁹) valamely köz-

¹⁹ Elég, ha csak a „pamflet” és „gúnyirat” szavak magyarázataira hivatkozom: *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VI. köt. Főszerk.: Bárczi Géza – Országh László. Bp.,

életi témáról szóló, gúnyos és/vagy támadó hangvételű, rövidebb terjedelmű, néhány lapos iromány. Ebbe a kategóriába forráskiadványt beleérteni nem szokás, sőt hiba, „agresszív pamfletekben” nem majd száz évvel ezelőtti dokumentumszövegeket szoktak közzétenni, ráadásul bő terjedelemben. A minősítések kialakításakor Mózesy Gergely (és talán mások is) szem elől tévesztik, hogy e 400 oldal túlnyomó többségét azért nem a sajtó alá rendező és az előszó szerzője írta, hanem Prohászka Ottokár szónokolta, nyilatkozta és publikálta 1919 és 1927 között. (De úgy tűnik, Mózesy Gergely nem elsősorban ezeket elemezte, és nem ezekről vitatkozunk.) Kár érte. Ha nem tudjuk vagy akarjuk a püspöknek ezeket a szövegeit észrevenni, elolvasni, életműve egészébe illeszteni és a korát megismertető történelmi forrásokként kezelni, arra én is csak annyit mondhatok: sajnálom, hogy még mindig itt tartunk. (A párbeszédet feladni nem akarom, ellenkezőleg, csak szomorúan regisztrálom, hogy most is a kiindulópont körül toporgunk.)